

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ - ΓΙΩΡΓΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ

ΤΟ ΚΤΙΡΙΟ VILLARAGUT ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ
ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΑΘΗΝΑ 1992

ΤΟ ΚΤΙΡΙΟ VILLARAGUT ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ*

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ

Αρχιτέκτων

ΓΙΩΡΓΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ

Αρχιτέκτων

Ως «κτίριο Villaragut» είναι σήμερα γνωστό ένα σημαντικό κτίριο της οδού Ιπποτών σχήματος Π, με μεγάλη τετράγωνη εσωτερική αυλή (Εικ. 1). Το κτίσμα διασώζει στον όροφο της όψης του, στη σημερινή οδό Λάχης, ορθογώνιο πλαίσιο με τα οικοδόμημα του τάγματος των ιπποτών του Αγίου Ιωάννη, αριστερά, του μεγάλου μαγίστρου d'Aubusson, στα δεξιά, και του Διομήδη Villaragut, στη μέση, με τη χρονολογία 1489 και το λατινικό επίγραμμα *Firma fe* (= σύμβολό μου η πίστη) (Εικ. 2).

Ο Διομήδης Villaragut εμφανίζεται συχνά στα κείμενα¹. Το 1471, όταν ήταν «προμηθευτής του μεγάλου μαγίστρου», παίρνει μέρος στην πολιορκία του 1480 ως «διοικητής της Aliaga»², ως Drapier³, αξίωμα ανώτατο του αρχηγού της Γλώσσας της Καστίλλης, εγκρίνει το 1489 τον προϋπολογισμό της Γενικής Συνόδου του τάγματος⁴ και τέλος το 1497 και 1504 εμφανίζεται ως Καστελλάνος της Amposte⁵, τίτλος ιδιαίτερος του αρχηγού της Γλώσσας της Αραγωνίας.

Η σημαντική αυτή προσωπικότητα είναι φανερό ότι πρωτοστάτησε στην κατασκευή της φάσης του κτιρίου που φέρει εντοιχισμένο και το οικόσημό του. Η φάση αυτή ανταποκρίνεται στην εποχή ανοικοδόμησης της πόλης από το μεγάλο μάγιστρο d'Aubusson, μετά τις καταστροφές της πρώτης πολιορκίας από τους Τούρκους του 1480 και του σεισμού του 1481.

Τη σχέση όμως του κτίσματος με τη Γλώσσα της Ισπανίας και στην προηγούμενη οικοδομική του φάση επιβεβαιώνει και το καταλανικό στυλ κεντρικό του θύρωμα (Εικ. 3), με ημικυκλικό υπέρθυρο κατασκευασμένο από μεγάλες πέτρες σε ακτινωτή διάταξη. Αυτό, μαζί με τα θυρώματα του καταλύματος της Γλώσσας της Ισπανίας (Εικ. 4), του «καταλανικού» σπιτιού (Εικ. 5) στην «εβραϊκή» συνοικία και ενός ακόμη σπιτιού που δημοσιεύει ο Albert Gabriel⁶, είναι και τα μόνα σωζόμενα στη μεσαιωνική πόλη.

Δυστυχώς έχει χαθεί το οικόσημο και διακρίνεται μόνο τμήμα του πλαισίου του (μήκους 1,85 μ.) πάνω από το κεντρικό θύρωμα της οδού Ιπποτών που πιθανότατα θα έδινε κάποια στοιχεία για τη

χρονολόγηση και τη χρήση του κτιρίου. Η διάσταση αυτή αντιστοιχεί σε τριπλό οικοδόμημα ανάλογο με το σωζόμενο, που αποδεικνύει ότι επρόκειτο για δημόσιο κτίριο της Ιπποτοκρατίας. Το πιθανότερο είναι να είχε σχέση με τις αρμοδιότητες του αξιώματος του Drapier «parmenterie»⁷ και τις κοινωνικές λειτουργίες του πτωχοκομείου — «aumonerie»⁸ — που εξασκούσαν στα πλαίσια του Νοσοκομείου, με το οποίο φαίνεται ότι λειτουργούσαν ως ένα συγκρότημα. Η περαιτέρω έρευνα της βιβλιογραφίας και των αρχαιολογικών πη-

* Το κτίριο αυτό αποκαθίσταται στα πλαίσια του Γραφείου της μεσαιωνικής πόλης Ρόδου από το 1988. Νεότερα στοιχεία έρχονται συνεχώς στο φως που πιθανότατα θα οδηγήσουν στη συμπλήρωση της μελέτης.

1. A. Gabriel, *La cité de Rhodes, Architecture civile et religieuse*, Paris 1923, σ. 59, σημ. 3.

2. Aliaga είναι πόλη της Ισπανίας.

3. Ο Drapier ήταν υπεύθυνος για ό,τι αφορούσε την τροφοδοσία του τάγματος και του Νοσοκομείου σε ρουχισμό κτλ. Με το θάνατο ενός μέλους του τάγματος είχε δικαίωμα στα ρούχα του και στα άλλα χρησιμοποιημένα αντικείμενα. Στη δικαιοδοσία του ήταν και οι μοναχοί που εργάζονταν στο εργαστήριο ραφής, βλ. J. Delaville le Roulx, *Les hospitaliers en Terre Sainte et à Chypre (1100-1310)*, βιβλίο III: Grands-Officiers, σ. 340.

4. Συνολικά επτά αξιωματούχοι, ένας από κάθε «γλώσσα», αποτελούσαν το Συμβούλιο (Conseil, Couvent), που μαζί με τη Γενική Σύνοδο (Chapitre Général) και το Μεγάλο Μάγιστρο εξασκούσαν την κεντρική διοίκηση του τάγματος.

5. Amposte είναι κάστρο της Ισπανίας.

6. A. Gabriel, *ό.π.*, σ. 125.

7. Σαν parmenterie αναφέρονται οι ειδικοί χώροι, εργαστήρια κτλ. όπου συγκεντρώνονταν τα ρούχα και άλλα αντικείμενα χρησιμοποιημένα στη δικαιοδοσία του Drapier και επισκευάζονταν, βλ. Delaville le Roulx, *ό.π.*, βιβλίο III, σ. 340.

8. Σχετικά με τη λειτουργία του πτωχοκομείου — aumonerie — βλ. Delaville le Roulx, *ό.π.* Κοντά στο Νοσοκομείο πρέπει να τοποθετήσουμε μια άλλη λειτουργία που συναντούμε στο τέλος του 13ου αιώνα, το πτωχοκομείο. Ξέρουμε πως το Νοσοκομείο, εκτός από τη νοσηλεία, εξασκούσε και την ελεημοσύνη κάτω από διάφορες μορφές. Η Γενική Σύνοδος του 1182 μας πληροφορεί ότι το τάγμα ευνοούσε τους γάμους των φτωχών μ' ένα δώρο, φαγητό την ημέρα των γάμων, ότι έδινε 12 deniers στους φυλακισμένους που έβγαιναν από τη φυλακή κ.ά. Κάθε μέρα 30 φτωχοί από τους οποίους πέντε κληρικοί τρέφονταν στο μοναστήρι, τρεις φορές την εβδομάδα οποιοσδήποτε παρουσιαζόταν έπαιρνε ψωμί, κρασί και φαγητό, όλα

Εικ. 1. Γενική άποψη από την οδό Ιπποτών.

γών της Ιπποτοκρατίας (στη Μάλτα ή αλλού) ίσως δώσει περισσότερες πληροφορίες⁹.

Το κτίσμα έχει δύο ορόφους. Σε κάτωη σώζονται δύο πτέρυγες, ανατολική και δυτική, με μεγάλη εσωτερική αυλή ανάμεσά τους (Εικ. 6). Η νότια πλευρά της αυλής καταλαμβάνεται από ερειπωμένη διώροφη αίθουσα (Εικ. 7). Η βόρεια προς την οδό Ιπποτών, από γκρεμισμένη στοά, της οποίας σώζεται ο εξωτερικός τοίχος ύψους ενός ορόφου, στον οποίο ανοίγεται το καταλανικού στυλ θύρωμα που αναφέραμε.

τα Σάββατα της Σαρακοστής δεκατρείς φτωχοί από τους οποίους τρεις Chapelains ή κληρικοί, μετά το πλύσιμο των ποδιών και αφού φάνε στο μοναστήρι, δέχονταν καινούργια ενδύματα (πουκάμισα, παπούτσια κτλ.) και ένα ποσό χρημάτων. Το πτωχοκομείο ήταν επιφορτισμένο με αυτές τις διανομές, ο αρχηγός του είχε στις διαταγές του δύο υπαλλήλους (sergents) για την επιδιόρθωση παλιών ενδυμάτων και ένα μοναχό (corvoisier) βοηθούμενο από τρεις sergents για την επιδιόρθωση υποδημάτων. Έπαιρνε τον τίτλο του «custos elemosine» και οι βοηθοί του «elemosinariii».

9. Ευχαριστούμε τον Έφορο Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου και φίλο Ηλία Κόλλια για τις υποδείξεις και συμβουλές του, καθώς και τη φίλη αρχαιολόγο Άννα-Μαρία Κάσδαγλη για τις πληροφορίες σχετικά με τα οικόσημα του κτιρίου.

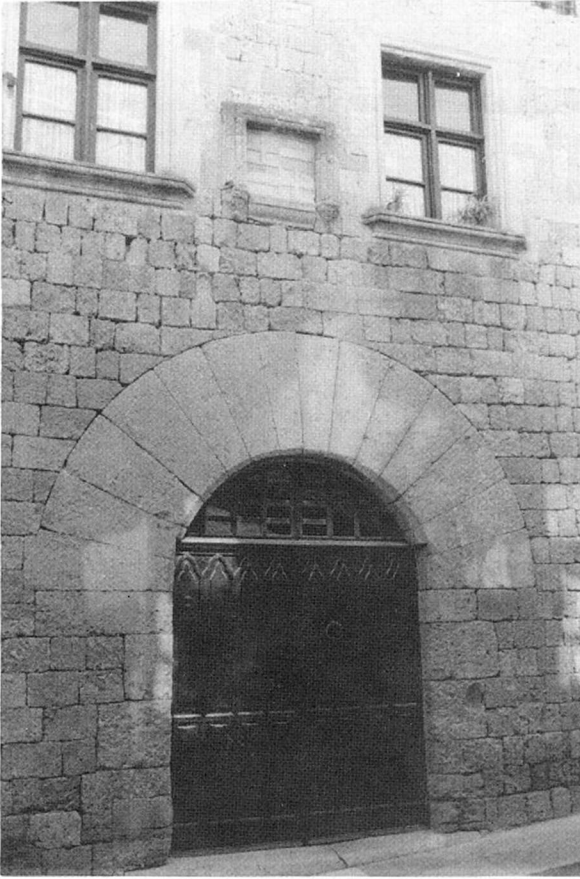

Εικ. 2. Οικόσημα στην όψη οδού Λάχητος.

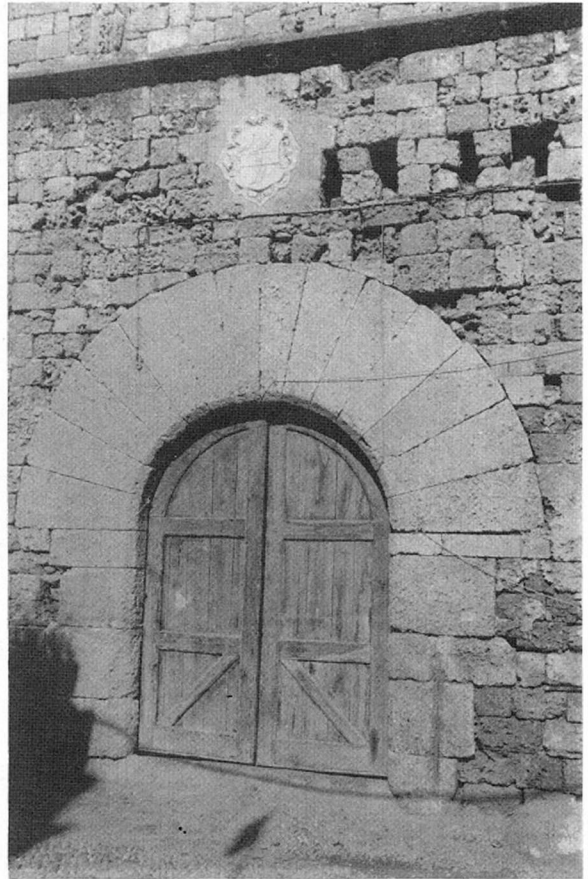

Εικ. 3. Κεντρικό θύρωμα οδού Ιπποτών.

Εικ. 4. Θύρωμα καταλύματος της Γλώσσας της Ισπανίας.

Εικ. 5. Θύρωμα «καταλανικού» κτιρίου.

Η ανατολική πτέρυγα έχει ανοικτή στοά προς την αυλή με τοξοστοιχία στο ισόγειο και χαγιάτι στον όροφο με «τζαμωτό» (βλ. Εικ. 7). Ο όροφος (Εικ. 8), που χαρακτηρίζεται από την τυπική διάταξη αρχοντικού, που επεκράτησε στο χώρο των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, αναστηλώθηκε από τους Ιταλούς και μετατράπηκε σε Εθνογραφικό Μουσείο¹⁰ (Εικ. 9). Στο χώρο του χαγιατιού καταλήγει πέτρινη εξωτερική σκάλα σε επαφή με την όψη της αυλής (Εικ. 10).

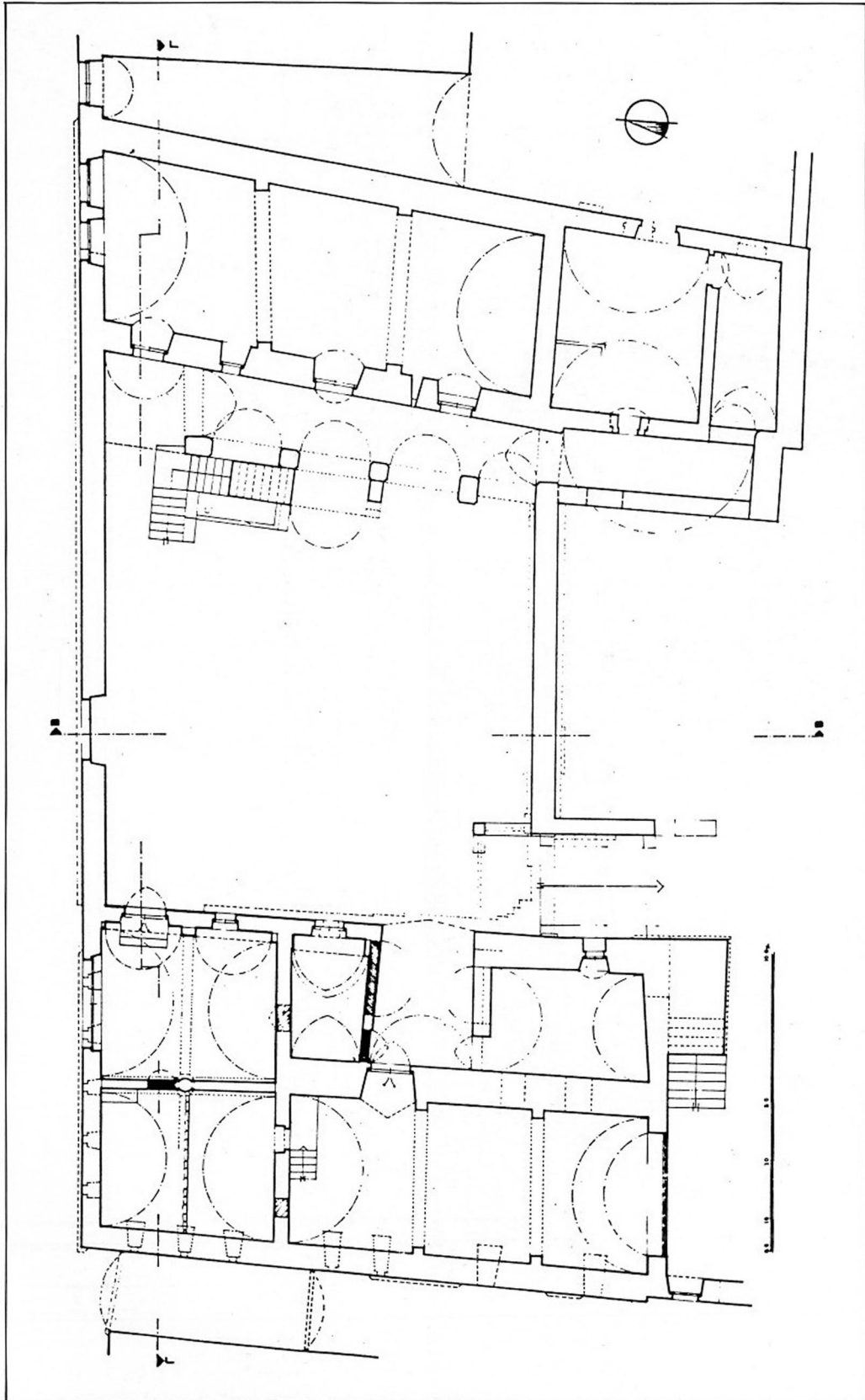
Στο ισόγειο έχουμε έναν επιμήκη χώρο με κυλινδρική καμάρα, ενισχυτικά σφενδόνια και τρεις εισόδους, μία από την οδό Ιπποτών και δύο από τη στοά προς την αυλή. Δύο μικρότεροι χώροι νοτιότερα, επίσης καμαροσκεπείς, με πρόσβαση από το στενό ενδιάμεσο πέρασμα προς το Νοσοκομείο έχουν φραγμένες τις παλιότερες θύρες προς την ερειπωμένη νότια αίθουσα.

Σε μια από τις αίθουσες αυτές διατηρείται σε χαμηλότερο επίπεδο τμήμα μεγάλης οικοδομής της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου, που προεκτεινόταν και βόρεια της οδού Ιπποτών, κάτω από το κατάλυμα της Γλώσσας της Γαλλίας και το σπίτι του Villiers de l'Isle Adam¹¹.

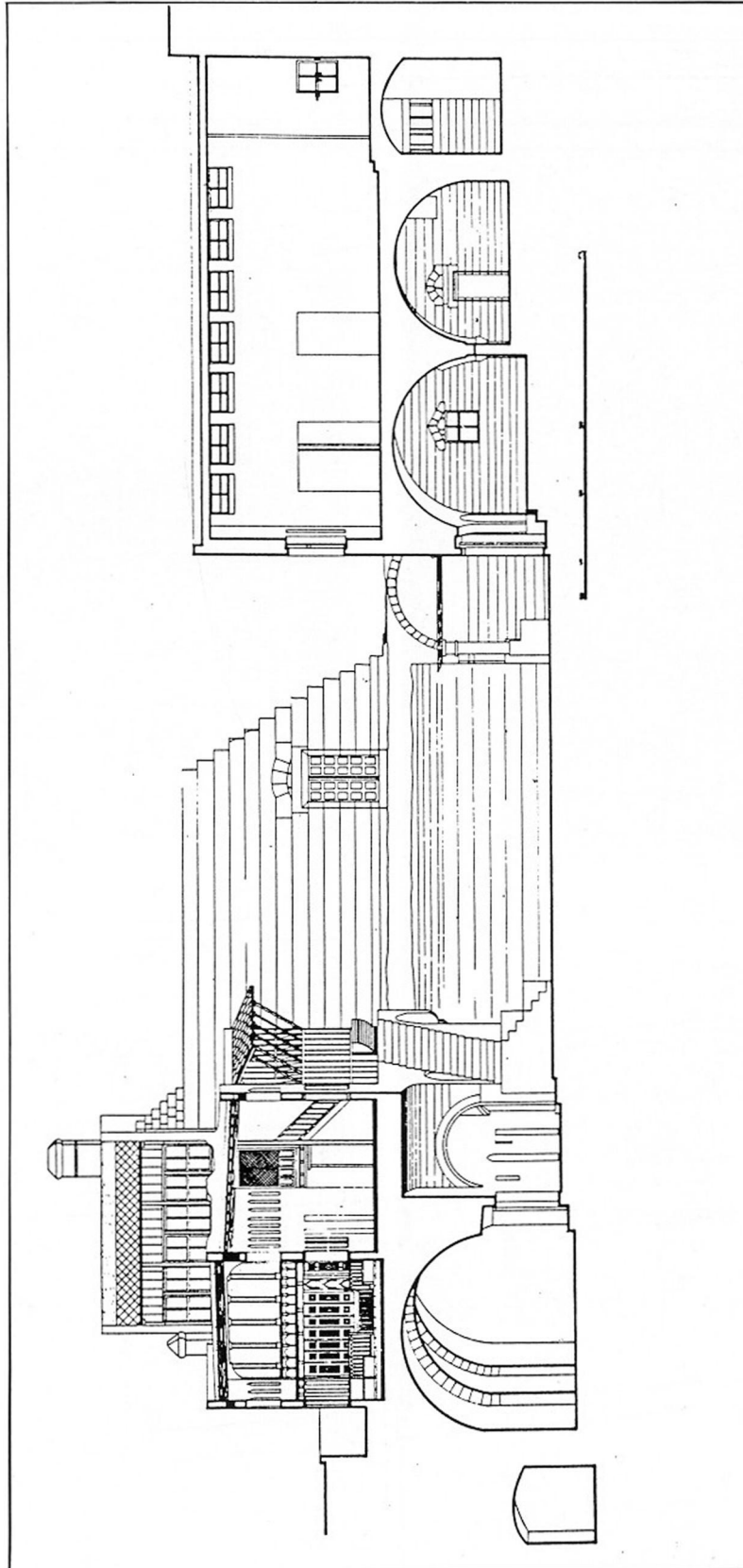
Στη δυτική πτέρυγα έχουν γίνει ριζικές επεμβάσεις κατά την ιταλική περίοδο το 1940 (Εικ. 8, 11). Ο όροφος ανακατασκευάστηκε με χρήση σπλισμένου σκυροδέματος, επαναφορά της ιπ-

10. Ο Η. Balducci στο βιβλίο του *L'architettura turca in Rodi*, Pavia 1932, αναφέρεται και περιγράφει τη φάση του ιταλικού «Εθνογραφικού Μουσείου» στη σ. 25.

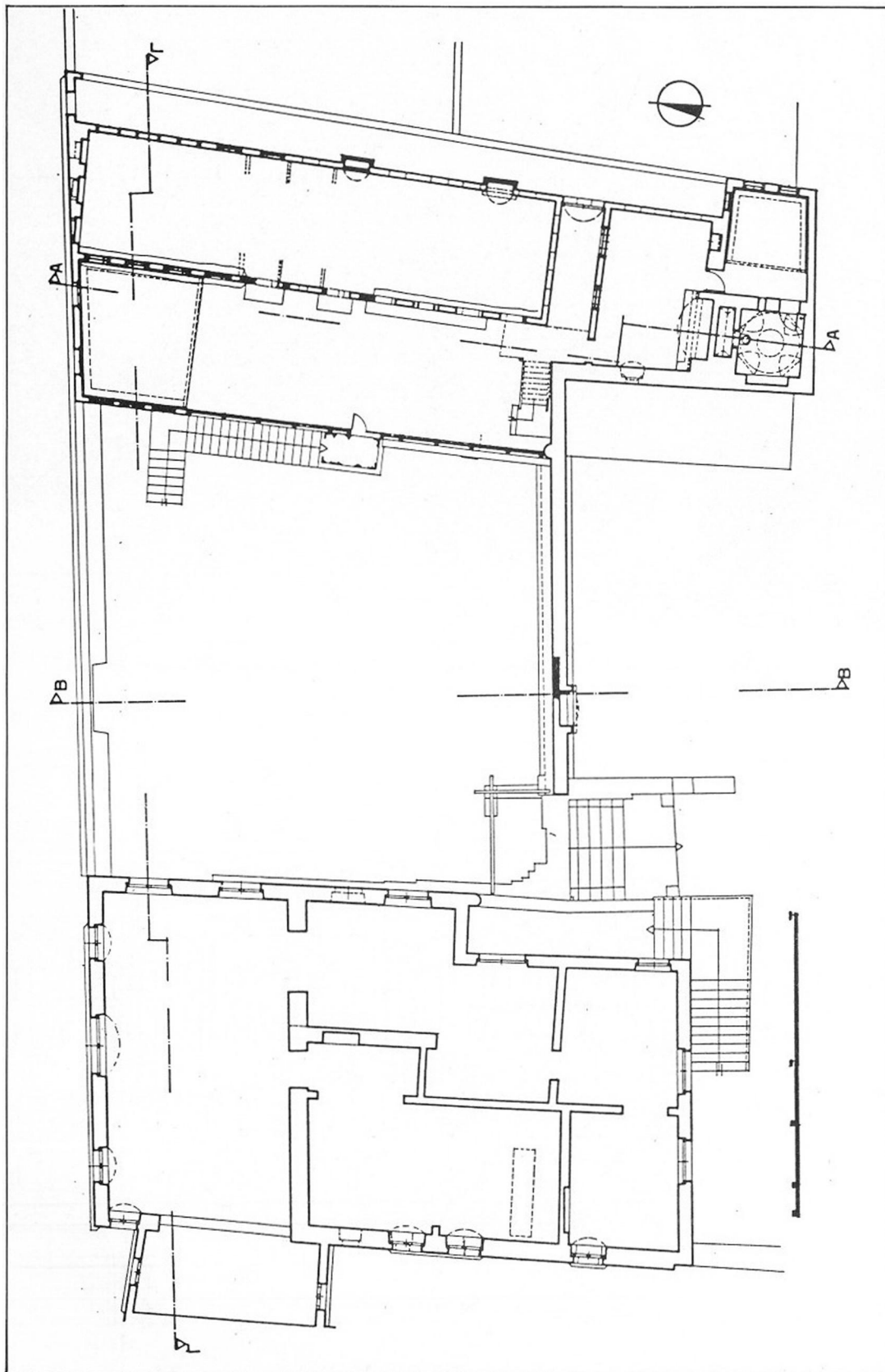
11. Ι. Κοντής, Συμβολή εις την μελέτην της ρυμοτομίας της Ρόδου, Ρόδος 1954, σ. 27, σημ. 2.

Εικ. 6. Κάτοψη ισόγειου.

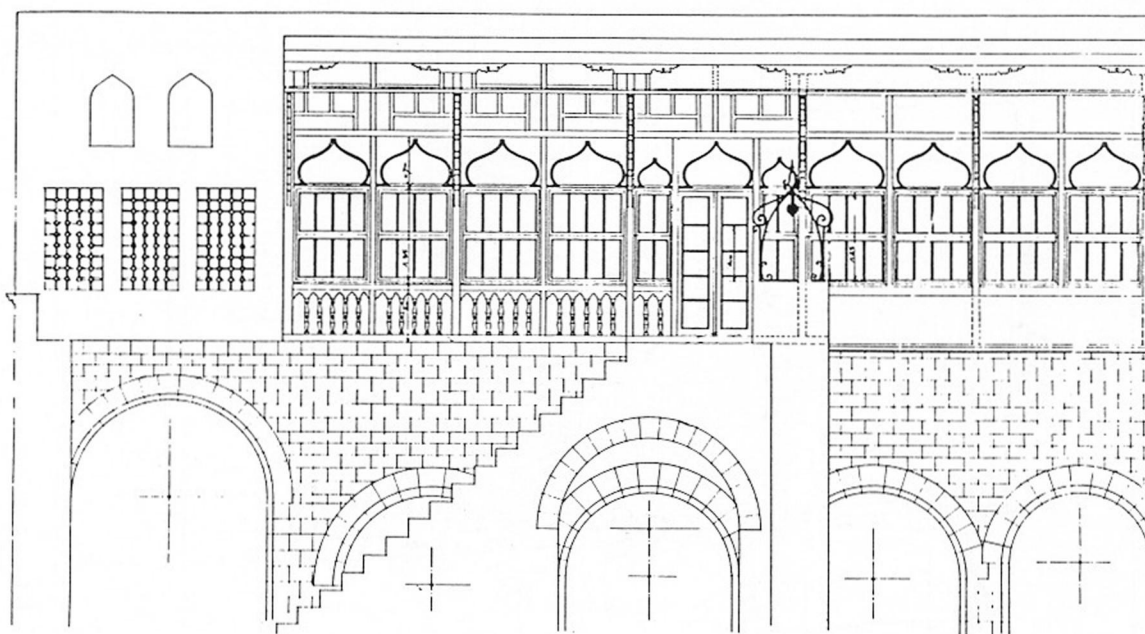
Εικ. 7. Τομή Γ-Γ (πρβλ. Εικ. 6).

Εικ. 8. Κάτοψη ορόφου.

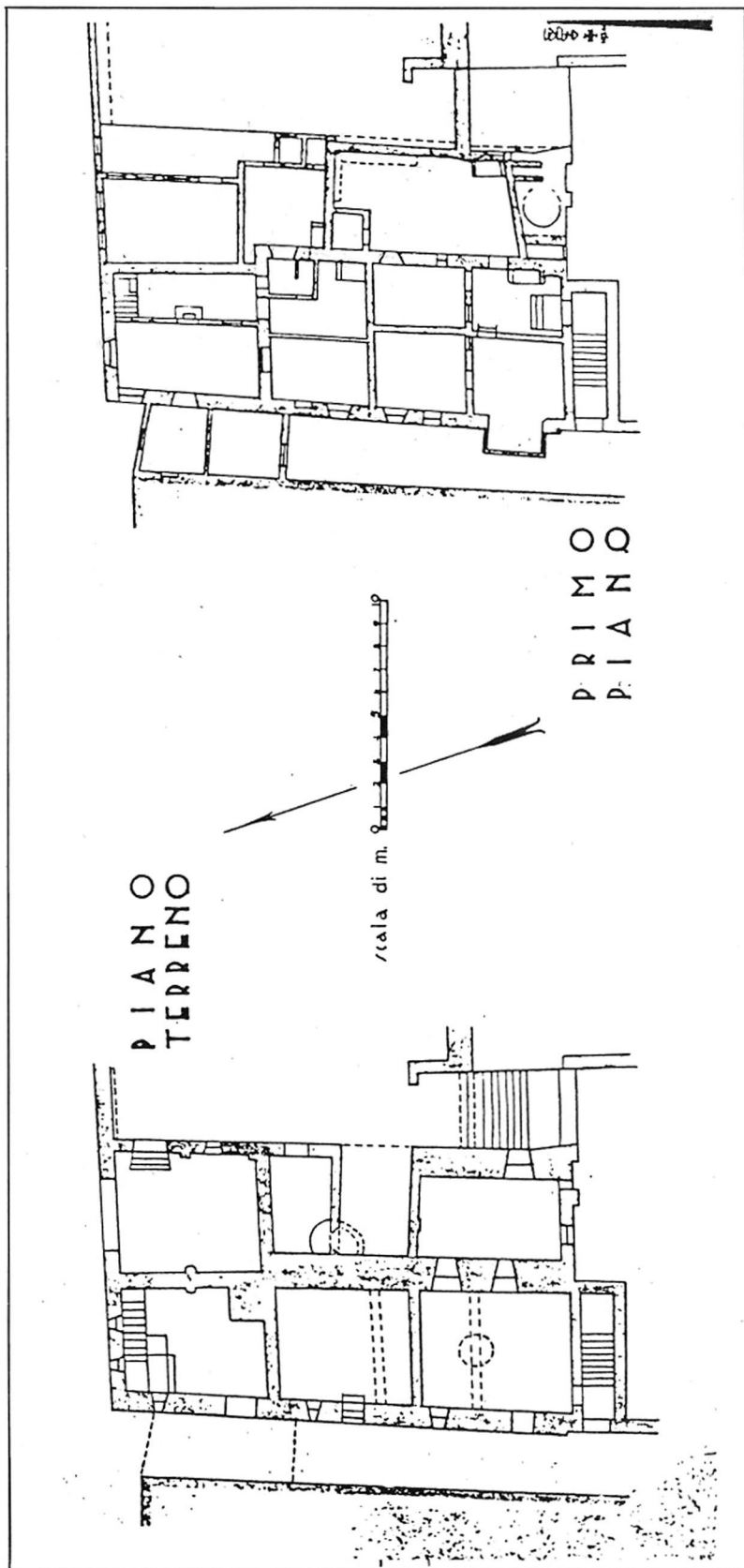

Εικ. 9. Εσωτερική άποψη του Εθνογραφικού Μουσείου. (Ιταλικό φωτογραφικό αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσου).

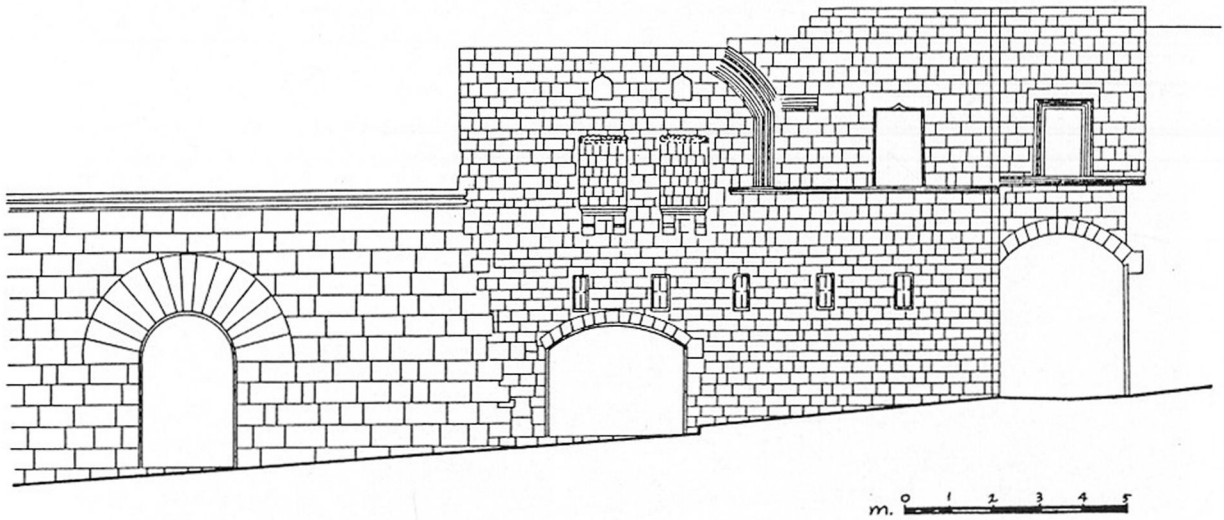

Εικ. 10. Τομή Β-Β (πρβλ. Εικ. 8). Πρόταση ανακατασκευής του 1928.

Εικ. 11. Κατόψεις δυτικής πτέρυγας πριν τις επεμβάσεις των Ιταλών. (Αρχείο Ιταλικών σχεδίων της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσου).

Εικ. 12. Βόρεια όψη δυτικής πτέρυγας πριν τις επεμβάσεις των Ιταλών. (Αρχείο ιταλικών σχεδίων της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσου).

ποτικής μορφολογίας εξωτερικά και αποκατάσταση του ιπποτικού παραθύρου της όψης της οδού Ιπποτών, η οποία «καθαρίστηκε» από τα στοιχεία τουρκικής μορφολογίας¹² (Εικ. 12). Τέσσερα χρόνια μετά, κατά τους βομβαρδισμούς του Β' παγκοσμίου πολέμου (1944), κατέρρευσε σημαντικό τμήμα της βόρειας όψης με το ιπποτικό παράθυρο και αργότερα (1946-1947) αποκαταστάθηκε η πτέρυγα αυτή, όπως ακριβώς ήταν πριν, από την Αρχαιολογική Υπηρεσία¹³ (Εικ. 13).

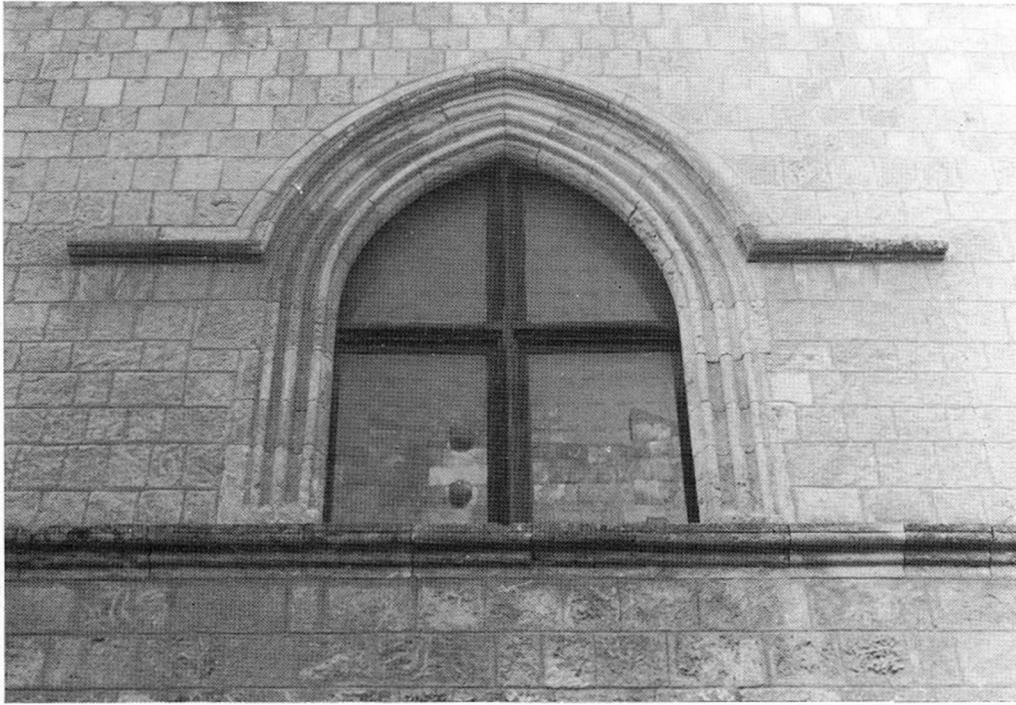
Στο ισόγειο οι επεμβάσεις περιορίστηκαν εκεί που ήταν εντελώς απαραίτητες για τη συντήρηση και χρήση του ως αποθηκευτικού χώρου. Στις όψεις έγιναν επεμβάσεις σε ορισμένα ανοίγματα, αφαίρεση των στοιχείων της τουρκικής φάσης και αποκατάσταση των ιπποτικών διακοσμητικών ταινιών. Διακρίνουμε δύο μεγάλους χώρους και δύο μικρότερους, δεξιά και αριστερά ενός καμαροσκεπούς προθαλάμου, απ' όπου γίνεται η είσοδος τόσο σ' αυτούς όσο και στο μεγάλο δυτικό δωμάτιο. Το δωμάτιο αυτό είναι ένας επιμήκης καμαροσκεπής χώρος με δύο ενισχυτικά σφενδόνια, παράλληλος με τη σημερινή οδό Λάχητος, από την οποία φωτίζεται με σειρά φεγγιτών. Ο δεύτερος μεγάλος χώρος, παράλληλος με την οδό Ιπποτών, έχει σήμερα υποδιαιρεθεί σε δύο καμαροσκεπείς χώρους στους οποίους διακρίνονται τα ίχνη ύπαρξης παλιότερης επιμήκους ενδιάμεσης τοξοστοιχίας, με το μεσαίο κιοβίσκο ενσωματωμένο στο μετέπειτα εγκάρσιο

τοίχο¹⁴ (Εικ. 14). Από τους σημερινούς χώρους ο ένας έχει είσοδο από την εσωτερική αυλή, αλλά και απευθείας από την οδό Ιπποτών με ιπποτικό χαμηλωμένο τοξωτό θύρωμα (Εικ. 15), ο άλλος μέσω του δεύτερου μεγάλου δωματίου από την εσωτερική αυλή. Παλιότερη είσοδος στο δωμάτιο αυτό από την οδό Λάχητος έχει μετατραπεί σε παράθυρο. Η είσοδος αυτή, όπως φαίνεται και στην ιταλική αποτύπωση της όψης αυτής πριν

12. Στο ιταλικό αρχείο σχεδίων της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας υπάρχει πλήρης τεκμηρίωση της κατάστασης της δυτικής πτέρυγας πριν από τις επεμβάσεις, καθώς και σχέδια των προτεινόμενων λύσεων για το σύνολο του κτιρίου. Υπάρχει ακόμα σε χειρόγραφες σημειώσεις καταγραφή και κοστολόγηση των εργασιών που εκτελέστηκαν, που δίνει πολύτιμα στοιχεία της επέμβασης στη δυτική πτέρυγα.

13. Για τις καταστροφές του πολέμου και τις αναστηλωτικές εργασίες την περίοδο αμέσως μετά βλ. Works of Art in Greece, The Greek Islands and the Dodecanese, Losses and Survivals in the War, London 1946, σ. 55, επίσης T.W. French, BSA XLII (1948), σ. 193-194 και J.D. Kontis, La restauration des monuments historiques de Rhodes (Messager d'Athènes, 10, 11.2.1952). Σημαντικές πληροφορίες μας παραχώρησε ο αρχαιολόγος κ. Π. Λαζαρίδης, ο οποίος εργάστηκε ως επιμελητής αρχαιοτήτων την εποχή αυτή στη Ρόδο και τον οποίο ευχαριστούμε θερμά. Διαθέτει μάλιστα και φωτογραφίες που δείχνουν το μνημείο μετά τους βομβαρδισμούς, που δυστυχώς δεν κατέστη δυνατό να έχουμε στη διάθεσή μας μέχρι την αποστολή του παρόντος προς εκτύπωση.

14. Για την κατασκευή αυτών των θόλων έχουν προστεθεί εσωτερικά αναλημματικά τόξα στους εξωτερικούς τοίχους του χώρου αυτού.

Εικ. 13. Ιπποτικό παράθυρο δυτικής πτέρυγας μετά την αποκατάσταση.

την επέμβαση, έφερε αστικό οικόσημο του 16ου πιθανώς αιώνα (Εικ. 16). Όσον αφορά τα δύο μικρά δωμάτια, έχουν είσοδο, το βόρειο από την όψη της αυλής, ενώ μια δεύτερη θύρα του προς το μικρό προθάλαμο είναι σήμερα φραγμένη, και το νότιο από τον προθάλαμο αυτό με ανάλογης μορφής ιπποτική θύρα. Στους δύο τοίχους του προθαλάμου αυτού υπάρχουν ίχνη παλιότερων κατασκευών τόξων. Εσωτερικά παράθυρα ανοίγονται ανάμεσα σε όλους τους χώρους του ισόγειου.

Στον όροφο έχει χαθεί τελείως η παλιά τυπολογία, τόσο η ιπποτική όσο και των χρόνων της Τουρκοκρατίας, κυρίως στο νότιο τμήμα του. Τμήματα μόνο ιπποτικών τοίχων σώζονται, όπως του ενδιάμεσου απέναντι από την είσοδο και μεταξύ των δύο μεγάλων δωματίων και οι εξωτερικοί τοίχοι των οδών Ιπποτών και Λάχητος (Εικ. 17) με το οικόσημο του 1489, ενώ καταστράφηκε το σωζόμενο σύμφωνα με την ιταλική αποτύπωση ιπποτικό τζάκι κατά πάσα πιθανότητα από το βομβαρδισμό. Η κλίμακα επικοινωνίας των ορόφων είναι υποθετική, ενώ πρέπει να δεχτούμε την ύπαρξη κατακόρυφης επικοινωνίας κάπου σ' αυτή την περιοχή¹⁵.

Δυστυχώς η κατασκευή της σημερινής κλίμακας (Εικ. 18) κατέστρεψε οριστικά τα ίχνη της ιπποτικής που αναφέρει ο Gabriel¹⁶, ενώ τα ερείπια που σημειώνονται στην ιταλική αποτύπωση δεν είναι καθόλου σαφή αν δε βρεθεί φωτογραφική τεκμηρίωσή τους. Από τη νότια αίθουσα έχει σωθεί ο τοίχος προς την αυλή σε ύψος δύο ορόφων, με ιπποτική θύρα στον όροφο φραγμένη, δίπλα από το άνοιγμα της οποίας εντάχθηκε τούρκικο τζάκι προς το εσωτερικό της αίθουσας. Στο ισόγειο σώζεται τμήμα της καμάρας της αίθουσας προς τα ανατολικά και μας δίνει στοιχεία για την αποκατάστασή της. Παραμένει πάντως άγνωστο το πώς έκλινε η αίθουσα δυτικά, καθώς και οι προσβάσεις της και η σχέση της με την κλίμακα επικοινωνίας των ορόφων¹⁷.

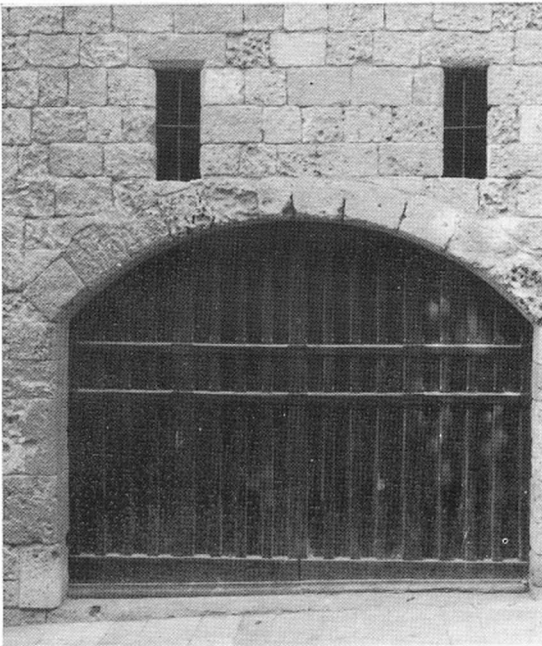
15. Κατά την Τουρκοκρατία υπήρχε νεότερη κλίμακα με είσοδο από την οδό Λάχητος.

16. A. Gabriel, ό.π., σ. 76.

17. Η διενέργεια κάποιων διερευνητικών ανασκαφών σε συγκεκριμένα σημεία θα μπορούσε να φωτίσει πολλά απ' αυτά τα ερωτηματικά.

Εικ. 14. Κιονίσκος τοξοστοιχίας α' οικοδομικής φάσης του κτιρίου στο ισόγειο της δυτικής πτέρυγας.

Εικ. 15. Δυτική πτέρυγα. Θύρωμα οδού Ιπποτών.

Στην όψη της πτέρυγας αυτής φαίνονται καθαρά τα ίχνη κατεστραμμένης διώροφης στοάς, με τις γενέσεις της κυλινδρικής καμάρας και το τόξο της που διαγράφεται πάνω στην όψη της σωζόμενης τοξοστοιχίας της ανατολικής πτέρυγας. Μέσω της στοάς αυτής γινόταν και η είσοδος στον όροφο της αίθουσας.

Ίχνη τοξοστοιχίας σώζονται και στις άλλες δύο πλευρές της αυλής¹⁸, πράγμα που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το κτίσμα σε κάτοψη είχε εσωτερική αυλή περιστοιχισμένη από στοές με τοξοστοιχίες σε δύο ορόφους, τουλάχιστον στις τρεις πλευρές της, ανατολική, νότια και δυτική, ενώ η τέταρτη πλευρά της εισόδου της οδού Ιπποτών φαίνεται ότι δεν είχε στεγασμένο τον όροφο της στοάς.

Η σημερινή κατάσταση διατήρησης του κτιρίου είναι αρκετά καλή, όσον αφορά τη δυτική πτέρυγα και το ισόγειο της ανατολικής, που χρησιμοποιούνται ως αποθήκες του Μουσείου.

Μπορούμε να διακρίνουμε στοιχεία τεσσάρων τουλάχιστον οικοδομικών φάσεων: δύο ιπποτικών, μιας εποχής Τουρκοκρατίας και μιας σύγχρονης, ιταλικής, με χρήση της ανατολικής πτέρυγας ως Εθνογραφικό Μουσείο, σήμερα ερειπωμένο.

Οι αποτυπώσεις του ιταλικού αρχείου της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας πριν από την αναστηλωτική επέμβαση στη δυτική πτέρυγα¹⁹ τεκμηριώνουν την κατάσταση του κτίσματος πριν τις επεμβάσεις που έχουν οδηγήσει σε ριζική ανακατασκευή του ορόφου. Ο μεγάλος μελετητής της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου Gabriel έχει επιχειρήσει τη γραφική αποκατάσταση της ιπποτικής του μορφής, με πολλά υποθετικά συμπεράσματα και απλουστεύσεις. Η τελευταία φάση του Εθνογραφικού Μουσείου των Ιταλών²⁰ στον όροφο της ανατολικής πτέρυγας, που σώζεται σε ερείπια, τεκμηριώνεται επαρκώς από τα σχέδια και φωτογραφίες του Balducci²¹ και του ιταλικού φωτο-

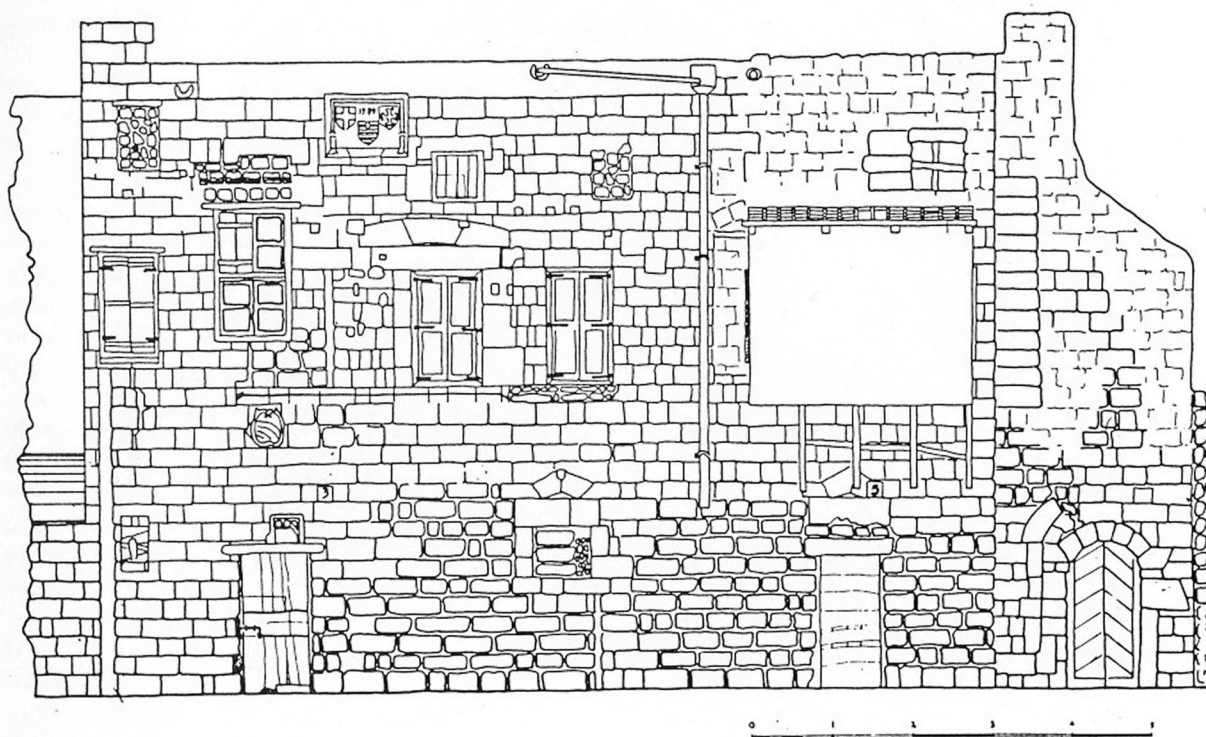
18. Πρώτος ο Gabriel, ό.π., σ. 74-75, σχ. 46-49, διέκρινε τα ίχνη της τοξοστοιχίας και πρότεινε τη γραφική της αποκατάσταση.

19. Οι ιταλικές προτάσεις αποκατάστασής της χρονολογούνται στο 1940, βλ. φάκελο σχεδίων αρχείου Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.

20. Εγκαινιάστηκε τον Αύγουστο του 1929 σύμφωνα με άρθρο του Giulio Jacobi, *La mostra etnografica permanente del museo archeologico di Rodi*, από το *L'illustrazione italiana*, 4.

21. H. Balducci, ό.π., σ. 25-33.

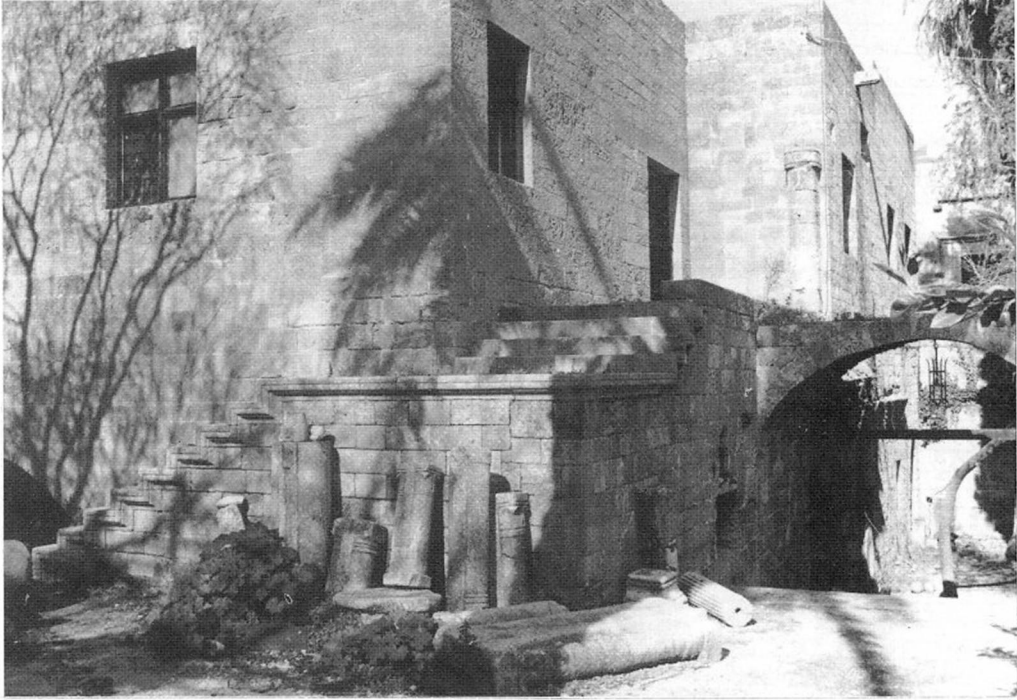

Εικ. 16. Όψη οδού Λάχητος πριν την ιταλική επέμβαση. (Αρχείο ιταλικών σχεδίων της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσου).

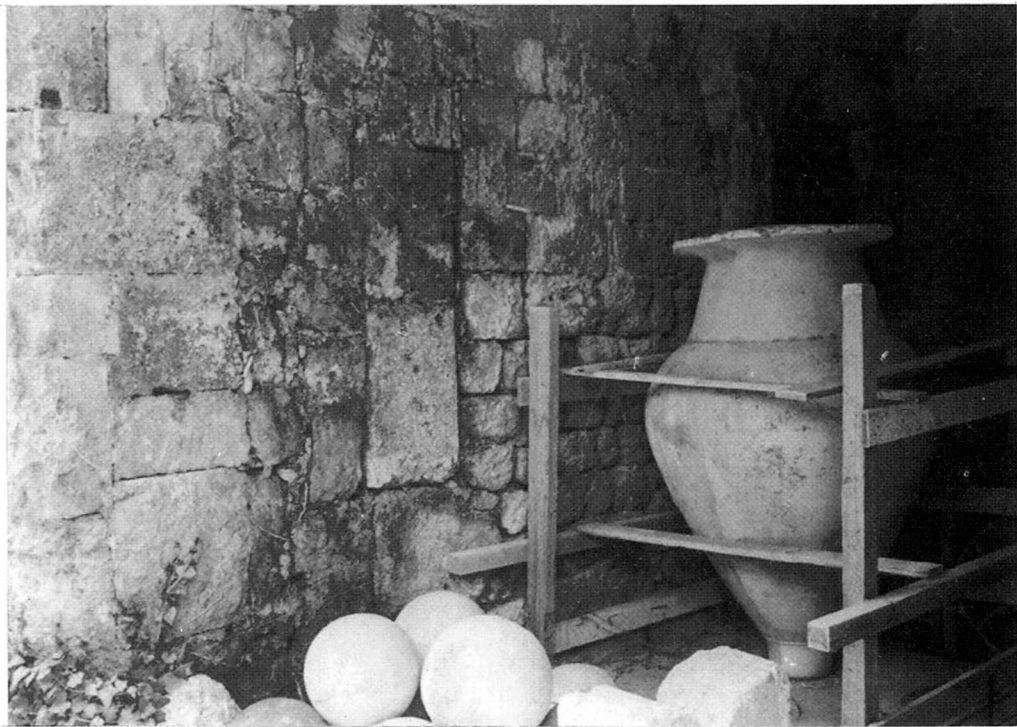

Εικ. 17. Όψη οδού Λάχητος.

Εικ. 18. Νέα κλίμακα ανόδου στον όροφο της δυτικής πτέρυγας.

Εικ. 19. Σωζόμενα ίχνη παλιών τόξων στον προθάλαμο του ισογείου της δυτικής πτέρυγας.

γραφικού αρχείου της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Ρόδου (Εικ. 23, 24).

Όσον αφορά τη φάση του τουρκικού αρχοντικού του 18ου αιώνα, η ολοκληρωτική κατάρρευση του Εθνογραφικού Μουσείου έχει επιτρέψει τη διάκριση πολλών στοιχείων που αλλοίωσε η ιταλική επέμβαση του 1929. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τη δυνατότητα επιτόπου μελέτης των κομματιών του ξυλόγλυπτου διακόσμου του, που σώζονται εκτεθειμένα σε διάφορα σημεία του κτιρίου ή σε αποθήκες, μπορεί να οδηγήσει στη γραφική αποκατάσταση του ορόφου με οδηγό το εσωτερικό μέτρο που διέπει τη σύνθεση των χώρων του τόσο σε κάτοψη όσο και σε όψη. Αποκαθίσταται έτσι η παλιά διάταξη των οντάδων με βάση την τοποθέτηση και το ρυθμό των παλιών ανοιγμάτων τους προς το «χαγιατί», που έχουν μετατοπιστεί (Εικ. 28), κυρίως για λόγους εσωτερικής διαρρύθμισης, από τους Ιταλούς, και τη θέση των δύο αυθεντικών τζακιών, από τα οποία το ένα κλείστηκε στην ιταλική διαμόρφωση²² (Εικ. 29). Διαπιστώθηκε επίσης ότι στην όψη του «χαγιατιού» προς την αυλή έχουν χρησιμοποιηθεί οι παλιές ξύλινες κολόνες με τα ξυλόγλυπτα κεφαλοκόλωνα, όπως αποδεικνύεται από τις εντομίες στη θέση των παλιών οριζόντιων δοκαριών. Το πιθανότερο είναι πως επρόκειτο για όψη ανοικτή προς την εσωτερική αυλή, διάταξη κοινή στη Ρόδο όπως και στις άλλες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Η πέτρινη κλίμακα που, παράλληλη με την όψη της αυλής, οδηγεί προς το χαγιατί, διατηρεί στη βάση της ίχνη φαρδύτερης κατασκευής κλίμακας που επιβεβαιώνεται και από φωτογραφική τεκμηρίωση της ιταλικής περιόδου. Η πρόσφατη μερική ανακατασκευή της με προσθήκη φουρουνσιού έγινε μετά την καταστροφή της από το βομβαρδισμό του 1944, οπότε αφαιρέθηκε και το πηγάδι δίπλα στο πλατύσκαλο που έφτανε μέχρι τον όροφο (Εικ. 10). Πιο προσεκτική παρατήρηση των ιχνών που παρουσιάζονται στον τοίχο της όψης μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι υπήρχε ιπποτική κλίμακα, τουλάχιστον κατά τη β' ιπποτική φάση του κτιρίου, με δύο τόξα, ένα οξυκόρυφο και ένα τεταρτοκύκλιο, που έφτανε μέχρι τον εξώστη του ορόφου της νότιας στοάς της αυλής. Στο χώρο του χαγιατιού ανοίγονται οι θύρες εισόδου στους τρεις οντάδες, εσωτερικά παράθυρα με άνω συρόμενα τζαμιλίκια, ξύλινα κάγκελα — καΐτια — και αντιστοιχούς φεγγίτες σε δεύτερο επίπεδο. Ιδιαίτερη ενδιαφέρον παρουσιάζει η παράλληλη μετατόπιση των τοίχων της κάτοψης του ορόφου της τουρκικής φάσης, με κύρια επιδίωξη τη δημιουργία μεγαλύτερων και φαρδύτε-

ρων ημιπαϊθριων χώρων — χαγιατιών — και ανοικτών εξωστών, που ήταν και ο κύριος χώρος διήμευσης σύμφωνα με τη μουσουλμανική αντίληψη του χώρου και τον τρόπο ζωής.

Άξια ν' αναφερθούν επίσης είναι το ιδιωτικό χαμάμ (Εικ. 30) του ορόφου που διατηρείται ανέπαφο μέχρι σήμερα και το τζάκι (Εικ. 31), από τα λίγα αυθεντικά στοιχεία του ορόφου.

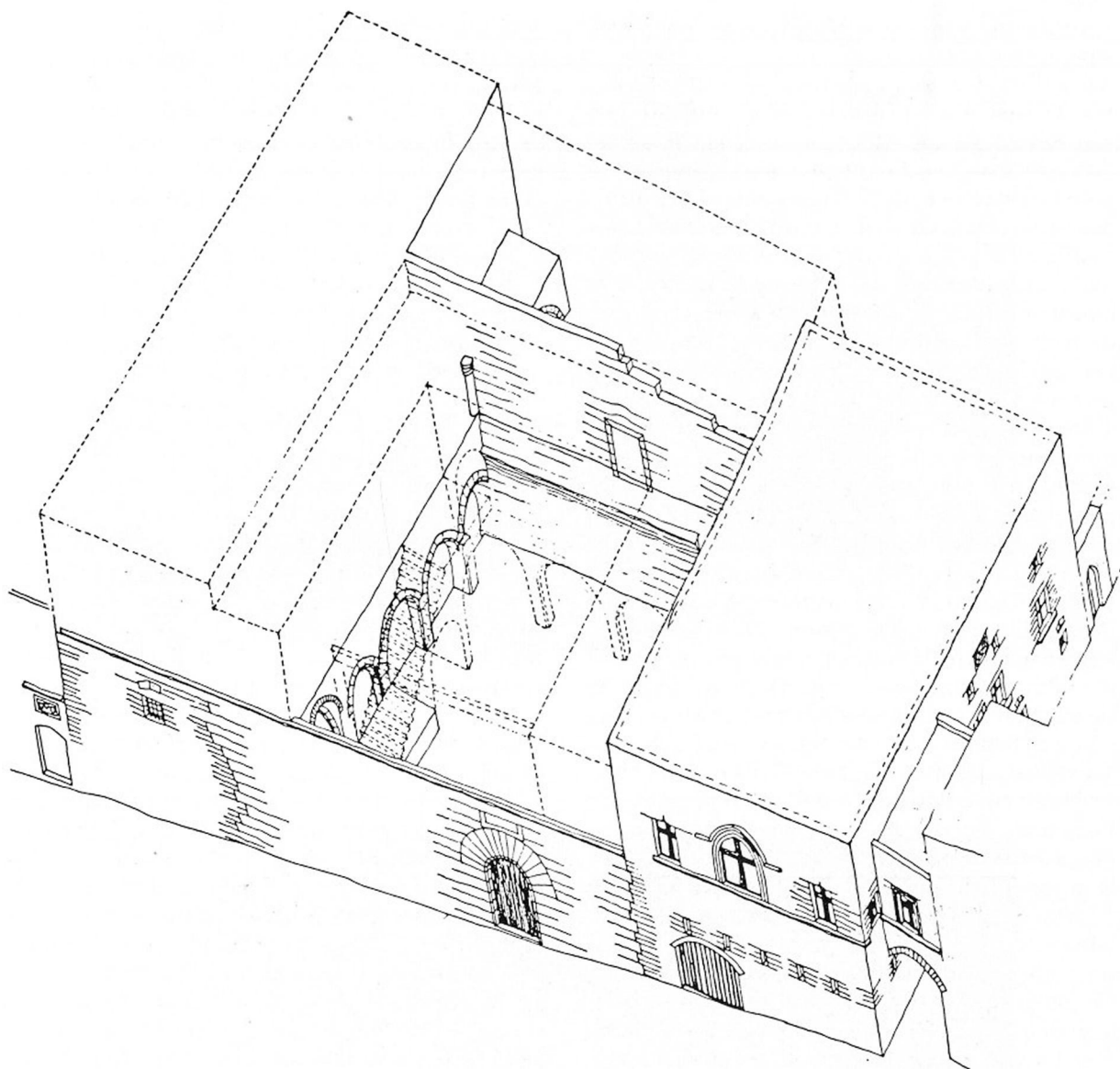
Η μικρή ξύλινη σκάλα από το χώρο του χαγιατιού οδηγεί σε μικρό όροφο — πατάρι — με έναν οντά, που διατηρεί ακόμα την ξύλινη ντουλάπα του — μουσάντρα — (Εικ. 32), και χαγιατί ανοικτό προς το δώμα του υπόλοιπου ορόφου. Ξύλινα καφασωτά επιτρέπουν από τον όροφο αυτό που προφανώς ήταν γυναικωνίτης²³ την αθέατη οπτική επαφή με τους χώρους του σπιτιού, όπου δραματιζόταν η κοινωνική ζωή.

Πηγαίνοντας ακόμη παλιότερα από πλευράς στοιχείων μπορούμε να διακρίνουμε την ύπαρξη δύο τουλάχιστον κύριων οικοδομικών φάσεων με στοιχεία ιπποτικά και μικρότερης έκτασης επισκευές και αλλοιώσεις άλλων εποχών. Τα στοιχεία που οδηγούν σε συγκεκριμένα συμπεράσματα είναι:

1. Η εμφάνιση δύο φάσεων στην κύρια όψη της οδού Ιπποτών (Εικ. 33), στη διαφορά της κατασκευής της λιθοδομής με δόμους ύψους 0,45 και 0,22 μ. αντίστοιχα. Στο ανατολικό τμήμα της έχουμε ένταξη μεγάλων λαξευτών λίθων στην κατασκευή του νέου τοίχου.
2. Η ύπαρξη φάσης με ξύλινα πατώματα πριν από τη γενική εφαρμογή θολοδομίας στο ισόγειο, που αποδεικνύει η παλιότερη ενδιάμεση τοξοστοιχία στο βόρειο χώρο της δυτικής πτέρυγας, κατασκευή προορισμένη να φέρει ξύλινα δοκάρια που γεφύρωναν μεγάλα ανοίγματα. Η ένταξη στο χώρο αυτό των δύο μεταγενέστερων εγκάρσιων θόλων έγινε με κατασκευή ενδιάμεσου τοίχου και ενίσχυση του υπάρχοντος τοίχου με τυφλά τόξα και έφραξε το φεγγίτη της οδού Ιπποτών και εν μέρει εσωτερικό παράθυρο προς το δυτικό μεγάλο χώρο του ισόγειου. Η τοξωτή θύρα επικοινωνίας των δύο χώρων κλείστηκε στην Τουρκοκρατία.

22. Μια δεύτερη πρόταση ιταλικής περιόδου πιο κοντινή στην πραγματικότητα τεκμηριώνει τα συμπεράσματα αυτά.

23. Σύμφωνα με την κατά κανόνα διάκριση των χώρων των αρχοντικών αυτών σε γυναικωνίτη και ανδρώνα (harem - selamlık).

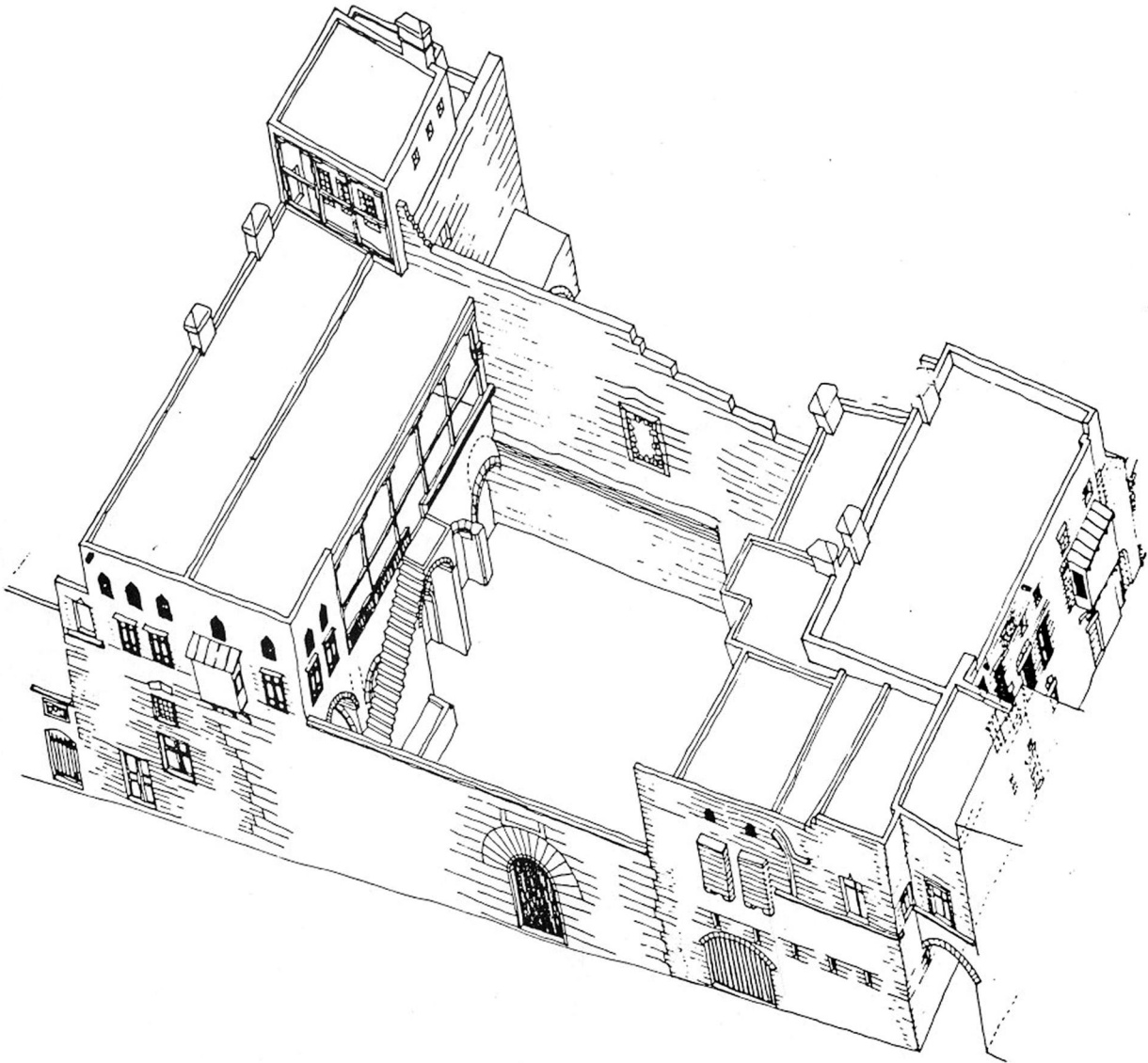
Εικ. 20. Γραφική αποκατάσταση α' οικοδομικής φάσης (τέλος Ιπποκρατίας - αρχές 16ου αι.).

3. Η ύπαρξη παλιότερων φραγμένων τόξων, πριν από τη διάνοιξη των οξυκόρυφων θυρών στον προθάλαμο εισόδου των τριών χώρων του ισόγειου συνδυασμένη με την ένταξη, τμηματικά, μεγάλων δόμων. Κάτω από το θόλο του χώρου αυτού διακρίνονται παλιές δοκοθήκες.

4. Η προσθήκη δεύτερου τοίχου εσωτερικά, για να φέρει το θόλο του νοτιοανατολικού χώρου της δυτικής πτέρυγας, εμφανής στη μετατροπή του παραθύρου.

5. Η ύπαρξη παλιότερης κατασκευής στο νότιο τμήμα της ανατολικής πτέρυγας, σύγχρονης με τις τοξοστοιχίες της αυλής, συμπληρωμένη πιθανότατα μετά από κάποια καταστροφή, με δυνατότητα διάκρισης του αρμού ανάμεσα στις δύο φάσεις.

Την πρώτη φάση πρέπει να αποδώσουμε στην πρώτη ιπποτική οικοδομική περίοδο πριν το 1480 και τη δεύτερη σε ανακατασκευή και επέκταση των χώρων του κτίσματος το 1489 σε σχέση με

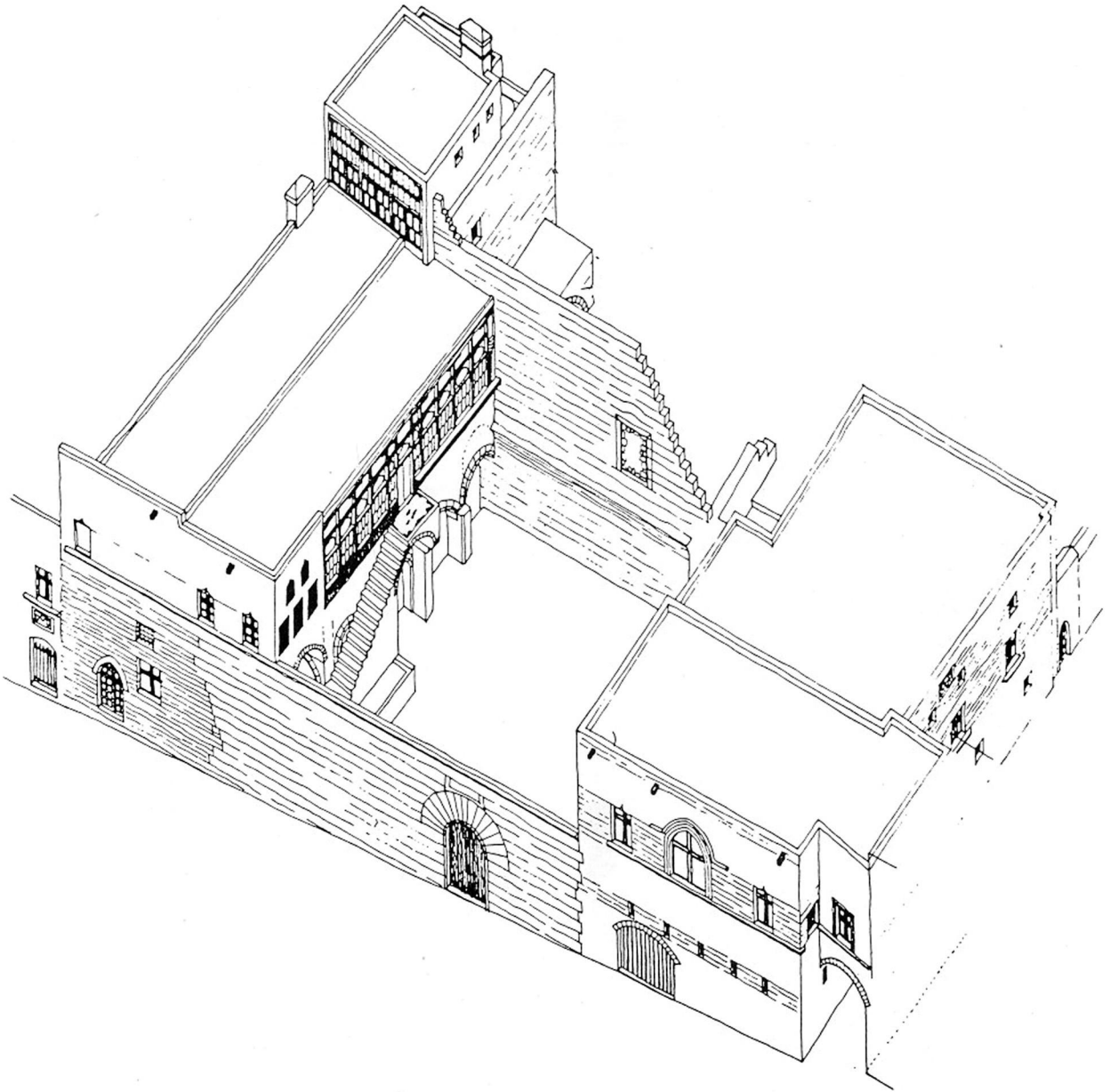
Εικ. 21. Γραφική αποκατάσταση β' οικοδομικής φάσης (τέλος Τουρκοκρατίας - τέλος 19ου αι.).

τη δράση και την ιδιότητα του Διομήδη Villaragut ως Drapier.

Η τυπολογία του κτιρίου, όπως προκύπτει από τη γραφική αποκατάσταση της τελευταίας ιπποτικής του φάσης με διώροφη περιμετρική στοά στην αυλή, είναι μια επανάληψη σε μικρότερη κλίμακα του δεύτερου Νοσοκομείου των Ιπποτών (Εικ. 34), με το οποίο συνορεύει ανατολικά και λειτουργούσε πιθανότατα, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, σε άμεση σχέση. Ο τύπος αυτός δε συναντάται σε κανένα άλλο δημόσιο κτίριο της Ιπποτοκρατίας στην πόλη της Ρόδου.

Πρέπει να τονιστεί ότι στο κτίσμα διακρίνονται

δύο τρόποι κατασκευής ιπποτικής τοιχοποιίας. Στα παλιότερα τμήματά του με δόμους ύψους περίπου 0,45 μ. και στα νεότερα, με δόμους ύψους 0,22 μ. Η τοιχοποιία της περιόδου της Τουρκοκρατίας έχει δόμους ύψους 0,18 μ. και χρησιμοποιούν την τεχνική του λεπτού αρμού (1-2 χιλιοστά) στην καλή όψη και φαρδύ αρμού (2-3 εκατοστά) με χρήση κεραμιδιών στο κονίαμα στην άλλη όψη. Το πάχος των φερόντων τοίχων στο ισόγειο κυμαίνεται από 0,60-1,30 μ. και στον όροφο από 0,25-0,60 μ. Η κακή ποιότητα πέτρας που χρησιμοποιήθηκε στους τοίχους του ορόφου της ανατολικής πτέρυγας κατά την Τουρκοκρατία

Εικ. 22. Γραφική αποκατάσταση γ' οικοδομικής φάσης (Ιταλοκρατία - 1930).

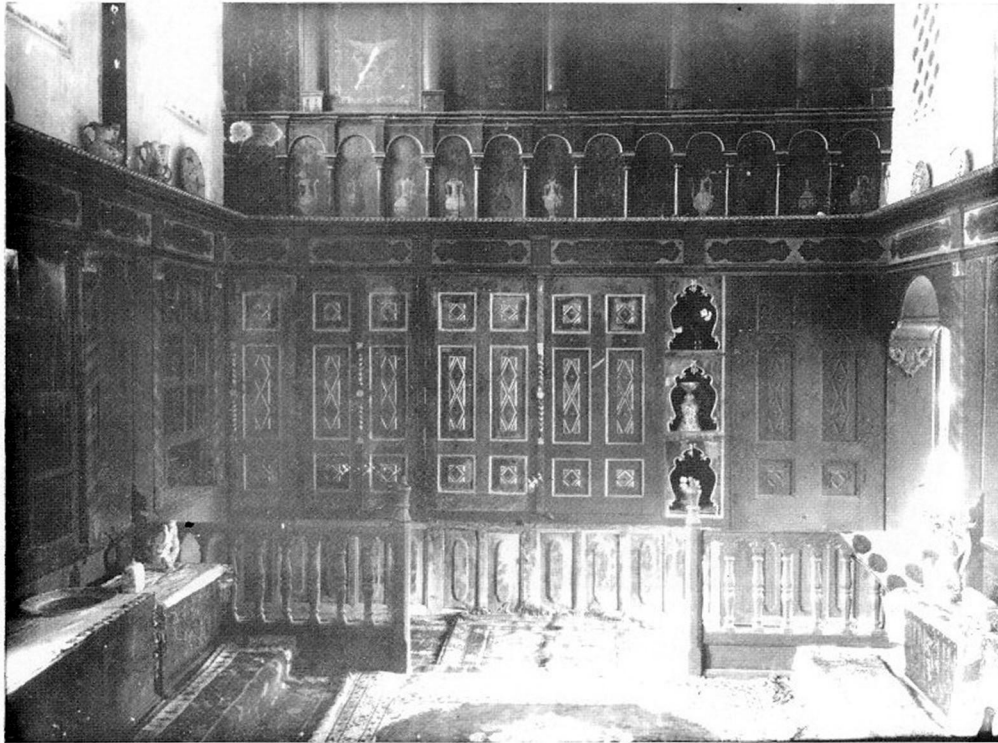
είχε ως αποτέλεσμα την πλήρη αποσάθρωση της επιφάνειάς τους σε μεγάλο βάθος.

Στη σημερινή του φάση στο ισόγειο του κτιρίου υπάρχει γενικευμένη χρήση της θολοδομίας, πράγμα που όπως αναφέρθηκε δεν ήταν ο κανόνας στις προηγούμενες φάσεις του. Ενδιαφέρον κατασκευαστικό παρουσιάζει η ενδιάμεση τοξοστοιχία, που διακρίνεται ενσωματωμένη σε μεταγενέστερους θόλους του ισογείου, προορισμένη

να φέρει ξύλινα δοκάρια μειώνοντας το συνολικό άνοιγμα του χώρου.

Μορφολογικά το κτίριο συγκεντρώνει στοιχεία των διαφόρων οικοδομικών του φάσεων και δε χαρακτηρίζεται από ενότητα ύφους. Οι όψεις του είναι βαριές και αδιάρθρες, κυρίως στο ανατολικό τμήμα και τη νότια αίθουσα. Η δυτική πτέρυγα έχει περισσότερα ανοίγματα και χαρακτηρίζεται στον όροφο από το επιβλητικό παράθυρο

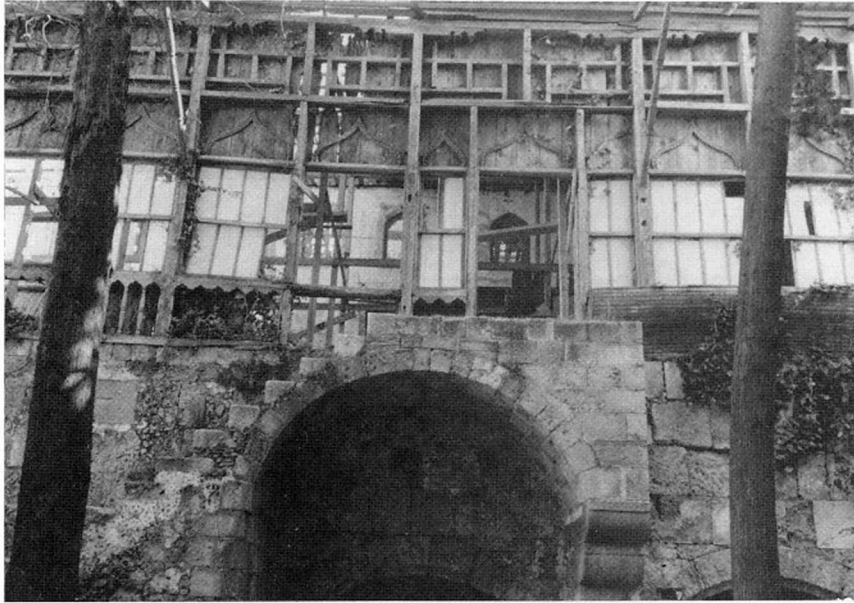

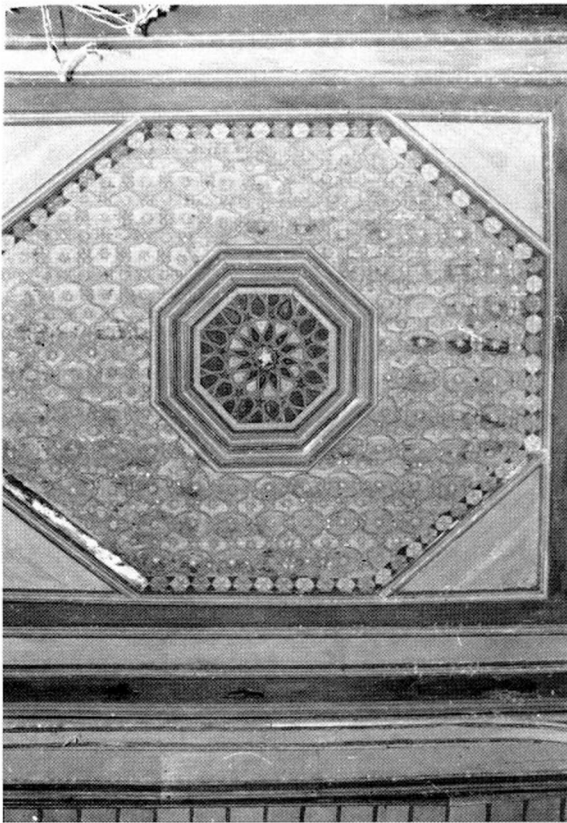
Εικ. 23. Εσωτερική άποψη μουσάντρας βόρειου οντά. (Ιταλικό φωτογραφικό αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσου).

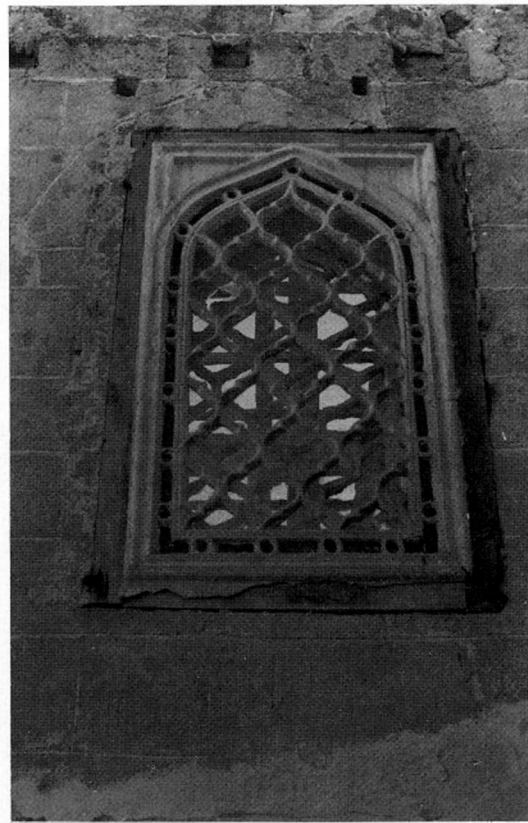
Εικ. 24. Γενική άποψη Εθνογραφικού Μουσείου από την αυλή. (Ιταλικό φωτογραφικό αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσου).

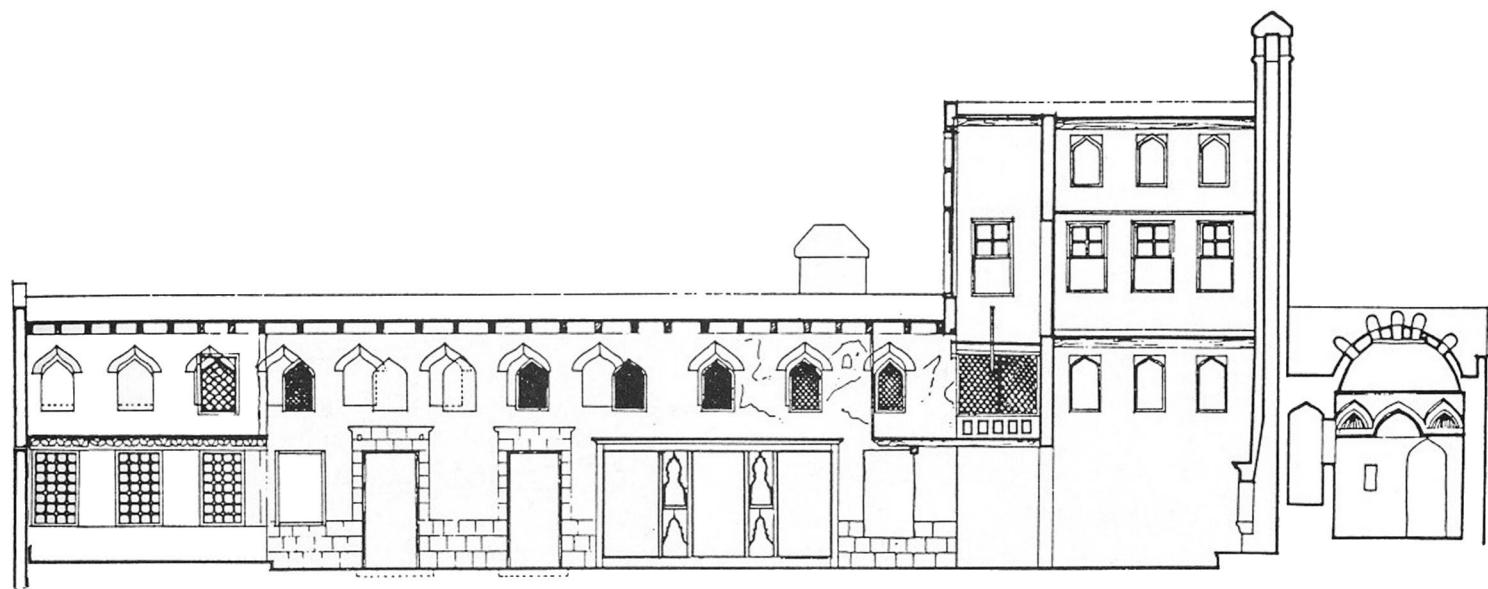
Εικ. 25. Γενική άποψη ανατολικής πτέρυγας από την αυλή.

Εικ. 26. Σωζόμενο ξυλόγλυπτο ταβάνι μικρού ονά.

Εικ. 27. Μετατροπή φεγγιτών κατά την ιταλική επέμβαση.

Εικ. 28. Αποτύπωση - τομή Α-Α.

με το οξυκόρυφο πλαίσιο, που έχει αποκατασταθεί στη σημερινή μορφή του κτιρίου. Οι οριζόντιες διακοσμητικές ταινίες μεταξύ του ισογείου και του ορόφου, όπως έχουν αποκατασταθεί από τους Ιταλούς, διαφέρουν στα δύο τμήματα του κτιρίου.

Ιδιαίτερα για το τούρκικο αρχοντικό του ορόφου της ανατολικής πτέρυγας πρέπει να σημειωθεί ότι, όσον αφορά τα αυθεντικά του στοιχεία πριν την ιταλική «αποκατάσταση», παρουσιάζει μορφολογικές και τυπολογικές ομοιότητες με το αρχοντικό Χασάν-Μπέη στη μεσαιωνική πόλη στην πλατεία Σύμης, όπως κι αυτό αποκαλύφθηκε κάτω από τις ιταλικές επεμβάσεις²⁴, το αρχοντικό Τοπτσούμπασι Αγά²⁵ στη συμβολή των οδών Βενετοκλέων και Κοδριγκτώνος, κοντά στο στάδιο της πόλης, το αρχοντικό Μπόνη σε πάροδο της οδού Καναδά, αλλά και με άλλα αρχοντικά της Τουρκοκρατίας στη Ρόδο.

Όσον αφορά την ένταξη του κτιρίου στον πολεοδομικό ιστό της μεσαιωνικής πόλης πρέπει να σημειωθεί ότι:

1. Το κτίριο βρίσκεται στο Κολλάκιο, δηλαδή στο κομμάτι της πόλης που κατοικούσαν οι ιππότες, σε άμεση σχέση με το Β' ιπποτικό Νοσοκομείο.
2. Η θέση του συμπίπτει με το σταυροδρόμι της οδού Ιπποτών με τη σημερινή οδό Λάχης, τα ίχνη των οποίων ταυτίζονται με τις αρχαίες οδούς

Ρ και Ρ31, η οποία στη ρωμαϊκή εποχή ήταν «πλατεία», περιστοιχιζόταν από στοές και κατέληγε στο ρωμαϊκό τετράπυλο.

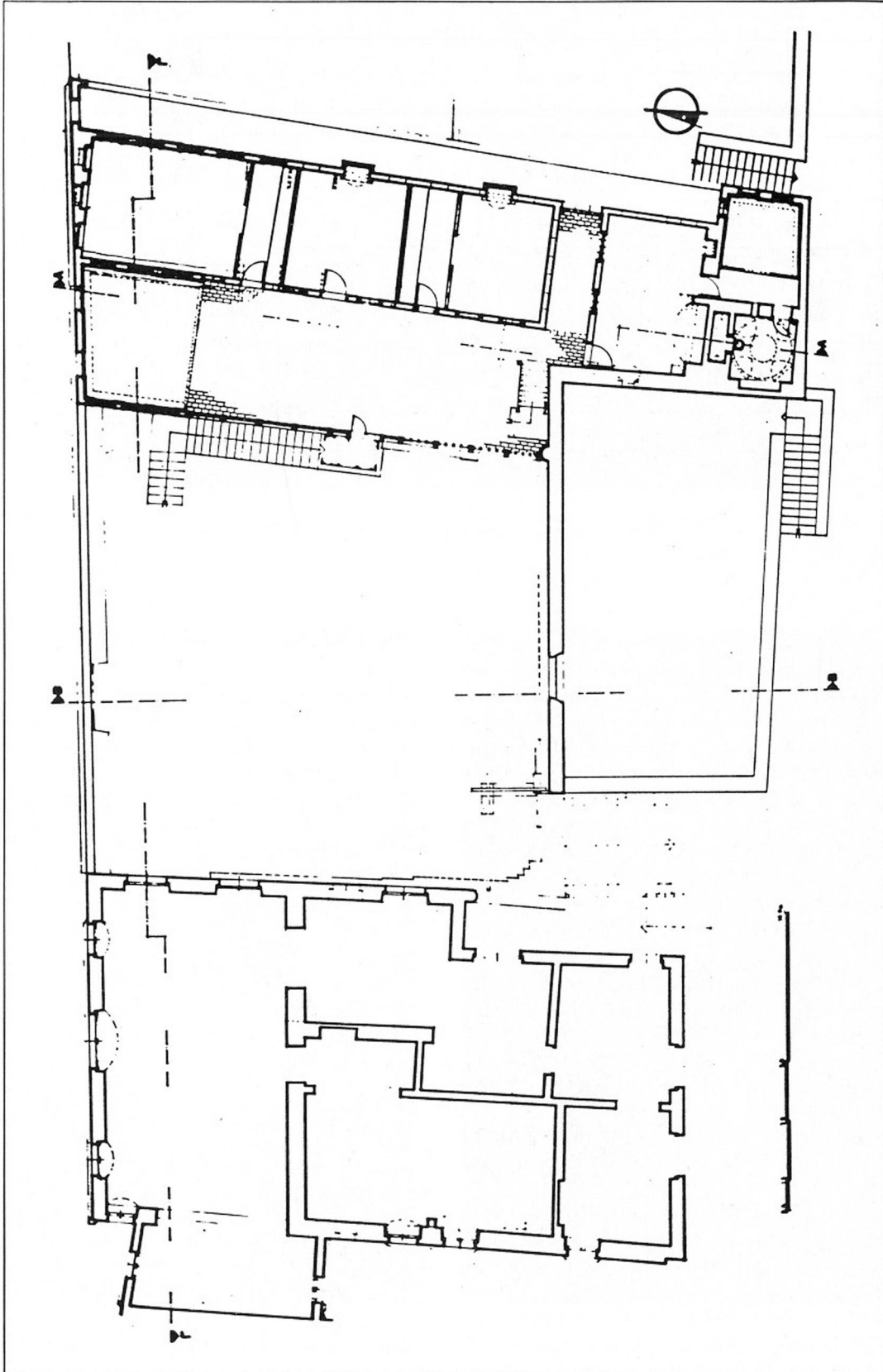
Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε, στη δυτική πτέρυγα του κτιρίου, μέρος λιθόστρωτου και αρχαίου αποχετευτικού αγωγού της οδού²⁶ στο νοτιοανατολικό δωμάτιο της ίδιας πτέρυγας.

Η θέση της «πλατείας» ρωμαϊκής οδού Ρ31 μέσα στα όρια του κτιρίου Villaragut, σε συνδυασμό με τη σημερινή, μικρού πλάτους, οδό Λάχης στο

24. Το κτίσμα μελετάται από το Γ. Ντέλλα στα πλαίσια του Γραφείου Συντήρησης και Αποκατάστασης της Μεσαιωνικής Πόλης της Ρόδου.

25. Το κτίριο αυτό μελετάται από τους Π. Παπαθεοδώρου και Α. Παρασκευοπούλου στα πλαίσια του Γραφείου Συντήρησης και Αποκατάστασης της Μεσαιωνικής Πόλης της Ρόδου.

26. Σχέδιο ιταλικής ανασκαφής που παρεχώρησε η Ιταλίδα αρχαιολόγος κ.ά. Matilde Cante, την οποία ευχαριστούμε θερμά.

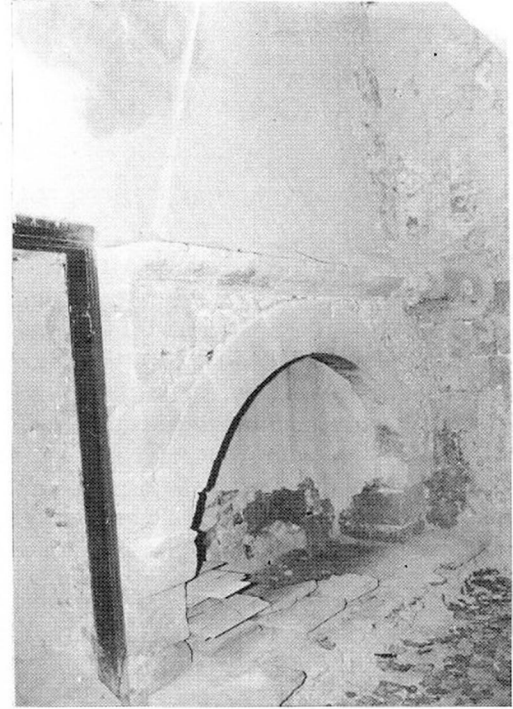

Εικ. 29. Γραφική αποκατάσταση ορόφου ανατολικής πτέρυγας.

Εικ. 30. Εσωτερική άποψη ιδιωτικού λουτρού (χαμάμ) ανατολικής πτέρυγας.

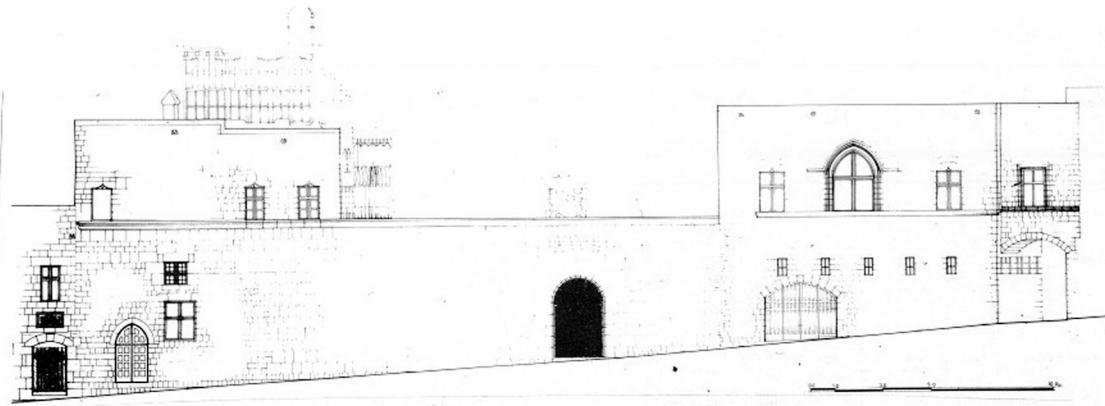

Εικ. 31. Τζάκι ορόφου ανατολικής πτέρυγας.

Εικ. 32. Σωζόμενη μουσάντρα μικρού οντά παταριού.

Εικ. 33. Αποτύπωση. Όψη οδού Ιπποτών.

Εικ. 34. Άποψη αυλής ιπποτικού Νοσοκομείου.

δυτικό όριο της, οδηγεί στην υπόθεση ότι το πλάτος της Ρ31 μειώθηκε σταδιακά από την ανατολική προς τη δυτική πλευρά ανάλογα με τη σημασία που είχε ο δρόμος στις διάφορες εποχές. Ο ίδιος δρόμος άλλωστε οδηγούσε στη νότια κεντρική πύλη του βυζαντινού κάστρου και του ιπποτικού Κολλάκιου²⁷.

27. Η ιπποτική πύλη αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια ανασκαφής στη συμβολή των οδών Λάχητος, Αγησάνδρου και Θεοφιλίσκου από την 4η Βυζαντινή Εφορεία Αρχαιοτήτων το 1987, ενώ η βυζαντινή πύλη αποκαλύφθηκε λίγα μέτρα βορειότερα και πάλι επί της οδού Λάχητος κατά τη διάρκεια άλλης ανασκαφής της ίδιας Εφορείας το 1989. Ενδιαφέρον είναι ότι η ιπποτική πύλη είναι και αυτή μετατοπισμένη δυτικότερα από τη βυζαντινή πύλη, όπως προς τα δυτικά γίνεται η επέκταση της δυτικής πτέρυγας του κτιρίου Villaragut.

Summary

THE "VILLARAGUT HOUSE" IN THE MEDIEVAL TOWN OF RHODES

K. MANOUSOU-DELLA G. DELLAS

The "Villaragut House" is the name now used of the important building of the Knights with a large interior courtyard in Ippoton Street. On the side of the building, at first floor level, is preserved a rectangular frame containing the eschutcheon of the Order of the Knights of St John, of the grand master P. d'Aubusson, and of Diomedes Villaragut, with the date 1409 and the Latin inscription "Firma Fe".

Diomedes Villaragut, a high-ranking official in the Tongue of Spain, is frequently mentioned in the sources from 1471 to 1504, and it is clear that, as Drapier — the official in charge of the food-supply of the Order — he played a leading role in the construction of the phase of the building in which his coat-of-arms is incorporated, which was erected during the reconstruction of the town of the Knights, after the first siege and the destructive earthquake of 1481.

One important problem is the question of the use for which the building was intended; it was without doubt a public building of the Knights, as is clear from the preserved triple eschutcheon, and also from the coat-of-arms of similar size in the Catalan style which no longer survives but which formed part of the main doorway and belonged to the early phase of the Knights. We may conclude that it had some connection with his responsibilities as Drapier and with the social role of the almshouse; the latter was set within the Hospital, together with which it seems to have functioned as a single complex. Further research into the bibliography and the archives from the period of the Knights may possibly furnish more specific evidence.

The monument in its present state reveals elements of at least four building phases: two from the period of the Knights, one Turkish phase and a modern, Italian phase, during which the east wing was used as an Ethnographic Museum, now in ruins.

The measured drawings in the Italian archive of the Archaeological Service, dating from before the restoration of the west wing, are evidence for the condition of the building before the work that has led to a radical reconstruction of the first floor; and the architect Albert Gabriel, the great French

scholar of the medieval town of Rhodes, attempted a drawing of a reconstruction of its form in the period of the Knights, based on a large number of hypothetical assumptions.

After conducting on-the-spot research and making measured drawings of the building, we have come to the following conclusions:

1. The collapse of the entire first floor on the east wing has made it possible to see elements from the preceding phase, that of the Turkish mansion, incorporated within the Italian structure. It is thus possible to make a drawing of a reconstruction of both the plan and the elevation of the first floor, using as a guide the internal sense of proportion governing the composition of the rooms. Of particular interest is the displacement of the first-floor walls from the place they occupied in the plan of the Knights' building to parallel positions, in order to create larger, broader semi-open spaces and open balconies, in accord with the Moslem conception of space and way of life.

2. Traces are preserved in the facades of the courtyard of a portico with arcades rising to two storeys on at least three of the four sides. We conclude therefore that in plan the building was a repetition of the typology of the second Hospital of the Knights, together with which it formed a single complex. This typology is also found in the Hospital of the Order in Jerusalem and, according to some scholars, is evidence for a Byzantine origin, a further indication of which may be sought in the use of the term *Xenodochium* in the inscription in the Hospital on Rhodes.

3. Of the south wing, the wall to the courtyard survives to a height of two storeys, together with the springing of the barrel vault of the portico and the door from the period of the Knights on the first floor. The preserved section of the atrium on the ground floor supplies evidence for the reconstruction of it, as do the west end and its relation with the staircase communicating between the two storeys.

4. We can come to no firm conclusions with regard to the way in which vertical communication was achieved, or the means by which the first floor was

entered. The modern staircase, parallel to the facade of the east wing, was partly reconstructed after the Turkish occupation. Traces of a structure with a chamfered base, combined with a photograph taken in the Italian period during the course of the restoration work, in which can be seen the remains of a wider staircase and a well on the first floor led us to conclude that the structure should be attributed to the second Hospitaller phase of the building.

Furthermore, Gabriel speaks of the remains of a staircase in the south part of the east wing, in connection with the entrance from Lachitos Street. The construction of the modern staircase precluded the possibility of any further investigation at this point, where, in all probability, the original staircase of

the first Knights' building is to be located. The existence of two phases during the period of the Knights is suggested by:

- the difference in the construction of the earlier masonry, which is a feature of the facade in Ippoton Street, with courses of 0.45 m and 0.22 m, and the incorporation of large dressed stones in second use in the structure of the modern wall to the east of it.
- evidence for the existence of a phase with wooden floors, before the general use of vaulting in the ground floor.
- the existence of a joint with an earlier structure in the south section of the east wing; this wing is contemporary with the arcades in the courtyard, and was repaired and completed after an extensive destruction of the building.